

ЈОВАН ЦВИЈИЋ НАУЧНИ И ЈАВНИ РАДНИК

Шездесетогодишњица смрти Јована Цвијића (16. јануара) пружа нам прилику да укажемо бар донекле на значај његовог научног и јавног рада, освјежавајући тиме успомену на „једнога од највећих словенских научника“.¹

Рођен 1865. у Лозници, у питомом Јадру, средишту српско-га народа, Цвијић је носио све његове битне тјелесне и духовне особине. По оцу старином из племена Дробњака, праунук Цвија Спасојевића, он је био, као и његов ближи земљак Вук Караџић, од раног дјетињства запојен херојском народном традицијом, сродио се са епском патријархалношћу и постао близак народу. У једанаестој години живота, као ђак четвртог разреда основне школе, спјевао је пјесму у народном десетерцу о боју на Бијељини и бомбардовању Лознице 1876. На Великој школи у Београду студирао је природно-математички одсјек, радећи највише геологију и интересујући се будно појавама карста. По завршетку студија четири године је провео на Бечком универзитету, гдје је промовисан за доктора филозофије. Ту се он, слушајући предавања ондашњих најистакнутијих представника науке, геоморфолога Албрехта Пенка и геолога-тектоничара Едуарда Сиса, упознао са модерним правцем географске и геолошке науке, што је било од пресудног значаја за његов будући рад све до преране смрти 1927. године. Приликом повратка у домовину његов учитељ Едуард Сис, који је био цијењен као какав мудрац античког доба, предао му је чекић, као симбол и инструменат геолошког рада.²

¹ Др Јиржи Данеш, *Јован Цвијић*, Београд 1927, 1.

² Др Б. Ж. Милојевић, *Јован Цвијић*, Српски књижевни гласник, 1937, 118.

По свом стручном образовању Цвијић је био географ и геолог, али се, путујући по непознатим балканским областима, истовремено бавио и проучавањима антропогеографских, етнолошких и социолошких појава. Тако је он на једној страни проучавао рељеф Земљине површине, истичући утицај унутрашњих сила, а на другој народни живот, поклањајући посебно пажњу психолошким особинама становништва у разним областима.³ Цјелокупни његов научни и јавни рад, објављен на нашем, француском, њемачком, чешком и другим језицима, одаје научника широких схватања, дубоких мисли, изузетно ријетке енергије и безграничне љубави према своме народу.

Цвијић се прво почео бавити проучавањем крша, о коме је прве утиске стекао још у свом дјетињству, у Јадру. Проучавајући детаљније крашке појаве по пространим динарским предјелима, он је дао студију о карсту, која прво излази на њемачком, касније на нашем, а у новије вријеме и на француском језику. У овој расправи се први пут у цјелини проучавају крашке појаве и дају нека основна питања о карсту у новој свјетлости. Тиме се одбацује раније мишљење о постанку извјесних крашких облика, које су заступали неки истакнути њемачки научници. Ово дјело убрзо постаје класично, „заставно“ у геоморфологији, и уводи Цвијића у свјетску географску науку. Од тада он је важио као најбољи познавалац проблема о кршу, а познати геолог из Гренобла Килијан, дивећи се његовом раду, у приватном разговору називао га је „богом крша“.⁴

Послије карста Цвијић прилази интензивном проучавању глацијалних појава на највишим балканским планинама, нарочито у динарском подручју, и открива у њиховим већим предјелима ледничке трагове. Ове планине су и прије њега прелазиле „геолошки и географски школоване очи“ — како каже Албрехт Пенк, мислећи при том на неке у то доба најистакнутије аустријске геологе — али нијесу примјетили ове трагове.⁵ Ова Цвијићева проучавања представљала су научно откриће.

Путујући по балканским планинама, Цвијић проширује програм својих испитивања и прикупља податке о тектоници Балканског полуострва. Открива сучељавање динарских и пиндских планина, разилажење карпатских и балканских вијенаца и указује на сложеност процеса који је изазвала родопска маса у старом балканском копну. Његови радови из ове области представљали су значајну новину за упознавање тектонике Балкана мијењају дотадашња мишљења, која су о овом питању владала на основу схватања Едуарда Сиса, највећег геотектоничара тога доба.

³ Др Б. Ж. Милојевић, наведени рад, 117.

⁴ Исто.

⁵ Б. Ж. Милојевић *Јован Цвијић*, Цвијићева књига, 1927, VII.

Цвијић проучава и рад ријека и даје оригинална запажања о постанку рјечних динарских и језерских површи у нашој земљи. Посебну пажњу посвећује непознатим областима, које су онда биле у саставу турске државе, нарочито Косову, Метохији и Македонији. У замашним радовима о овим областима, поред физичко-географских, он проучава и антропогеографске и етнолошке појаве. Износи етнолошки састав ових области и први издваја македонске Словене као посебну етничку групу, због чега је дошао у сукоб са ондашњим шовинистичким балканским државама, које су настојале да присвоје Македонију.

Цвијић се од почетка свога рада, поред геоморфолошких и регионално-географских, бави и антропогеографским и етнолошким проучавањима. У почетку обрађивање ових питања углавном препушта својим ученицима, а касније их и сам исправља. Као географ, са развијеном склоношћу за проучавањем народног живота и трагањем родбинским традиција, он врши на својим балканским путовањима антропогеографска и етнолошка проматрања. Настојећи да се у томе добије што шири захват, поред свога личнога рада он организује планско испитивање на терену, својим слушаоцима држи курсеве из етнологије и упознаје их са методама рада, задацима и значајем ове науке. Он позива „све просвећене синове нашега народа да прикупљају гравиво из области народнога живота и рада“ и својим сарадницима даје писмена упутства за проучавање села. Овај плански истраживачки рад, коме прилазе његови ученици и *завидан* број других сарадника, међу којима је у Црној Гори највреднији Андрија Јовићевић, прихвата и обилато помаже Српска академија наука. Тако Цвијић ствара своју „антропогеографску школу“ — расадник науке и испитивачког рада у народу.⁶

Након шест година свога рада (1902), Српска академија наука под уредништвом Јована Цвијића издаје прву књигу под насловом *Насеља српских земаља*, у којој он објављује, поред осталих, и своје познато дјело *Антропогеографски проблеми Балканског полуострва*. Овај рад, по ријечима прашког професора Јиржи Данеша, „значи епоху за упознавање балканских народа. Уједно представља и увод у антропогеографске монографије, које се јављају као резултат проучавања насеља српских земаља“.⁷ За Цвијићева живота изашло је двадесет књига *Насеља*, а данас их има више од *четрдесет*, у којима је објављена огромна антропогеографска и етнолошка грађа и више значајних монографија. *Проучена* су многа насеља и њихови родови, односно братства, у Македонији, Србији, Црној Гори, Приморју, Босни и Херцеговини. Израђено је и више монографија, претежно на основу архивске грађе, које се односе на разне југословенске области. Сви

⁶ Ј. Ердељановић *Јован Цвијић*, Цвијићева књига, 1927, XX.

⁷ Јиржи Данеш, наведени рад, 9.

ти радови чине драгоцену научну грађу и вјерно представљају испитане области. Њима је Цвијић придавао велики значај и често својим сарадницима говорио да је то „најлепши и најтрајнији споменик који ћемо за собом оставити, и који ће тек далеке генерације умети достојно да цене“.⁸

Резултате својих дугогодишњих и вишестраних проучавања на Балкану Цвијић је изнио у свом великом дјелу *Балканско полуострво*, које је 1918. изишло на француском, а касније преведено на српскохрватски језик. То је прво синтетичко дјело, најпотпуније и најдокументованије, које отвара нове видике за упознавање материјалног и психичког живота свих балканских народа. То су изнесени утицаји географске средине, историјских збивања и друштвених чинилаца на материјалну и духовну културу балканског становништва. Проучене су основне и најзначајније особине земљишта, насеља и уопште живота народа. Особиту пажњу Цвијић је покљонио социјалним питањима, структури и сеобама становништва. Овдје су миграције, чија је улога особито значајна у етнологији Балкана, проучене и објашњене као нигдје другдје. Многим одјељцима ово дјело излази из оквира географске науке и посвећено је — како је примијетио Француз, професор географије Жил Сион — „главним етнографским и социолошким фактима“, у којима аутор расправља о задругама, својини земљишта, малим посједима, пастирском животу и кретањима, градским насељима и занимањима, исхрана становништва итд. *Мало* је области у Европи — наставља Сион — „које су у овом погледу тако проучене и са толико марљивости и методе, па чак ни ми у Француској немамо ничега овако систематског“.⁹ У овом дјелу „има умјетности као и науке“ у сликању народнога живота. Није оно „само од вриједности по своме предмету“, него још више „по духу и оригиналности методе“.⁹

У другом дијелу овога рада говори се о психичким особинама Јужних Словена. Цвијић их је, према природним областима, издвојио у четири психичка типа, који су формиран под утицајем географске средине и учешћа историјских, етничких и социјалних чинилаца. Сваки од ових типова је карактеристика своје области, као што су и насеља или специјални начин занимања. До највећег броја резултата о утврђивању психичких особина Цвијић је дошао природним проматрањима у народу, која је вршио неких тридесет година на многобројним екскурзијама по јужнословенским земљама. Поред овог непосредног проматрања, он је употребљавао психичке и етнопсихичке профиле, који су — како сам каже — „унеколико слични геоло-

⁸ Ј. Ердељановић, наведени рад, XIX, XX.

⁹ Жил, Сион, *Нова област у антропогеографији*, Гласник Географског друштва, Београд 1921, 275, 276, 280, 281, 282.

шким и геоморфолошким профилима“. Користио се такође многим етнолошким подацима, нарочито онамо гдје се могу извести из ношње и дијалеката, па чак и из народних схватања о смислу и вриједности људскога живота.

Цвијићев антропогеографски рад, у почетку више географски, временом се све више развијао према социологији и етнопсихологији. Стога се у њему налази „низ проблема који у наукама других земаља ... спадају у домен социологије и социјалне психологије“.¹⁰

Цвијић је дао још велики број значајних радова у којима је пред наш и страни свијет износио своје погледе о нашим способностима за научни рад, основама југословенске цивилизације, етничким приликама код Јужних Словена и балканских народа уопште, народном јединству Југословена и о многим другим балканским проблемима.

Проучавајући свестрано народне особине, он је непристрасно оцијенио и наше способности за научна стварања. Ми имамо — каже — „нарочито посматрачки дар и имагинацију, који спадају у најважније особине, потребне за научни и опште стваралачки рад“. Али у наше слабе моралне особине спадају: слаба воља, мала енергија, подвале, знатна доза несолидности и несавјесности, приличан фонд злобе, пакости и мржње, које су велике сметње правом научном раду, нарочито заједничком и организованом.¹¹

У испитивању наших народних питања Цвијић је први унио потпуно научни дух и истакао важност земљишта, историјских традиција и народне свијести у њиховом рјешавању. Он је трипут заинтересовао страни свијет за наша народна питања: о Македонији, о анексији Босне и Херцеговине и о југословенском уједињењу. Сва три пута иступио је да говори Европи као главни познавалац и стручњак, у име цијелог народа и у име науке.

Погледе о географији и етнографији Македонских Словена изнио је први пут 1903. у једном бечком листу. Овај чланак је убрзо изашао на француском, енглеском и руском, а у изводима, са многобројним нападима, и на бугарском, грчком, чешком и румунском језику. Указујући на рељеф земљишта, од кога зависи географске основе македонског питања, он наглашава да „долине Мораве и Вардара чине једну географску целину“ и да се у њима мора створити једна држава. „У томе — каже — треба тражити постанак оне тежње која се развила у моравској Србији, да се шири према југу, у долину Вардара“. Што се тиче становништва јужније од Прилепа, оно је у маси архаично-сло-

¹⁰ Б. Ж. Милојевић, наведени рад, 118.

¹¹ Ј. Цвијић, *Говори и чланци*, I, 1921, 66 и 67.

венско, без праве српске и бугарске свијести: то су Македонски Словени.¹²

У доба анексије Босне и Херцеговине 1907. пише расправу, објављену на француском, руском, чешком и енглеском језику, у којој износи овај догађај, истичући да је он узбудио балканске народе, убио вјеру у вриједност међународних уговора и да на очигледан начин вријеђа принципе народности. Истиче да „народ Босне и Херцеговине представља један од етнографски најсвежијих и најјачих делова српскога народа и чини нераздвојну целину с народом западне Србије, Новопазарског Санџака и Црне Горе“. Босна и Херцеговина су — каже — за српски народ „оно што је област Москве за Русију“. Не сјединити ове двије области, — каже он — „са Србијом и Црном Гором или им бар не дати аутономну управу, већ их предати Аустро-Угарској, то значи створити лабилну равнотежу, паклено стање, које не да мира ни завојевачу ни националном претенденту“.¹³

У току првог свјетског рата Цвијић неуморно организује са енглеским и француским пријатељима политичку и материјалну помоћ за свој народ, припрема научна обавјештења о југословенским циљевима и двије године (1917 и 1918) држи предавања на Сорбони о својој земљи. Он предвиђа јединство наших народа и пропагира га јачим доказима него ма ко прије њега. Други су указивали на наше јединство на основу језика, сличних обичаја и умјетности. Цвијић је пошао дубље, доказујући да и на основу сличног начина живота, психичких особина, идеала и нарочито сеоба становништва, које су захватиле читаво географско подручје од Велешке клисуре на Вардару до крајњих граница Словеније и на сјеверу прешле државне границе, насељавајући претежно Србију углавном из Црне Горе и Херцеговине. Истиче да су ове сеобе биле од првокласне важности за изједначавање и стапање нашега народа“.¹⁴

Бранећи југословенску идеју на страни, дубоки научни разлози Цвијићеви су на мировној конференцији 1919. у Паризу одлучивали у питањима наших државних граница. „Он је више него иједан наш човјек од науке — по ријечима Пера Слијепчевића — указао услуга нашој националној ствари“.¹⁵ „Његове националне заслуге — каже В. Ћоровић — нису мање него научне, у ствари, оне су условљене једне другима“.¹⁶

Цвијић је боље него ико бранио југословенску идеју и у својој земљи. Он се, истина, никада није активно бавио полити-

¹² Ј. Цвијић, *Говори и чланци*, I, 187, 188 и 200.

¹³ Ј. Цвијић, *Говори и чланци*, I, 213 и 215.

¹⁴ Ј. Цвијић, *Балканско полуострво*, Београд 1922, 245.

¹⁵ П. Слијепчевић, *Јован Цвијић*, Просветна библиотека, бр. 12, Сарајево 1927, 22.

¹⁶ В. Ћоровић, *Национални значај Јована Цвијића*, Српски књижевни гласник, бр. 3, 183.

ком, нити је припадао којој партији, али је његов утицај био значајан за формирање политичке мисли у Србији и за нашу општу југословенску ствар. Своје политичко увјерење формирао је на основу личног упознавања живота, мишљења, психе и потребе народа. У почетку његово српско схватање, под утицајем научног сазнања о етничком јединству Југословена и имајући у виду народне интересе, убрзо прелази у југословенско и никад није подлегло шовинизму.

У ослобођеној и уједињеној држави Цвијић савјетује већу широкогрудост, гајење вјерске толеранције, потребу међусобног познавања и зближавања. „Треба се — каже — стално полако журити у стварању и распрострањању заједничких осјећања и мисли“. Стапање наших народа неће се ничим толико убрзати „колико великодушношћу и ширином схватања код оних који су у ствари за јединство најзаслужнији“. Више од свега „треба радити да наша држава буде држава друштвене и економске правде, честита држава“.¹⁷ Основни је задатак сваког јавног радника да ради на формирању патриотског осјећања и мишљења. Истински патриотизам, а не патриопатске фразе које се по навизи изговарају у свакој прилици, треба да буде дио живота сваког појединца и да сваки јавни рад врши ради општих интереса, који морају бити испред својих личних.¹⁸

Као етнопсихолог Цвијић се бавио и питањем моралног понашања људи, према којима је био правичан и непристрасан. Нарочито указује на значај моралног формирања научних радника, који треба да особиту пажњу посвети усавршавању својих унутрашњих вриједности. Такви људи су — каже — „највећи капитал своје земље и морају бити од највећег утицаја на све послове; познато је колико су они од велике штете ако су неформирани или рђаво формирани“. Зато је потребно бити у друштву које је „*бољих или одличних* унутрашњих особина, макар оно и не било научно“.¹⁹ Наглашава негативан утицај *неморалних интелектуалаца*, који су у толико опаснији у колико су на вишем друштвеном положају. Од научних радника он захтијева не само научну спремину већ и високи морални квалитет. Упозорава да без будне моралне савјести и развијеног поноса нема великих појединаца ни великих народа. У колико појединац својим корисним радом и значајним дјелима доприноси више добру заједнице, сматра он, у толико је већа његова морална вриједност. Проглашујући као предсједник Српске академије наука генерала Живка Павловића за академика 1921, он је истакао подједнако његове научне и моралне квалитете. „У данашњем материјалистичком и пометеном добу — каже — вреди истаћи једну

¹⁷ Ј. Цвијић, *Говори и чланци*, II, 1821, 223.

¹⁸ Ј. Цвијић, *Говори и чланци*, I, 66.

¹⁹ Ј. Цвијић, *Говори и чланци*, I, 30 и 34.

Вашу *моралну* особину... Изабрали смо Вас за академика као представника научног духа и научне методе у војсци. Али ми Вас не бисмо изабрали да сте Ви, показивши те особине“ и добивши положај почели да га злоупотребљавате у своју личну корист или да на неки начин расипате државну имовину. „Академије наука су истина на првом мјесту научне, али осим тога и националне институције које не могу занемарити морал своје земље“.²⁰

За свој огромни успјех, у науци и јавном животу, Цвијић има да захвали својим личним способностима: огромном стручном знању, особитом посматрачком дару, ријеткој радној енергији и бескрајној љубави према своме народу. Његова темељита спрема из природних наука, знатно обogaћена проучавањима балканских земаља, омогућавала му је успјешно рјешавање не само антропогеографских већ и етнoлошких, социолошких и психолошких, особито етнопсихолошких проблема. Он се одликовао и изванредним памћењем. Јован Ердељановић, његов блиски сарадник и сапутник, саопштава да се Цвијић и послје двадесет-тридесет година поуздано сјећао многих појединости са путовања и о њима „живо причао као да су се јуче десиле“.²¹

Цвијић је био обдарен изванредним запажањима и ријетком способношћу за широка схватања. Он је први од балканских и свих других испитивача успио да уочи неке географске и етнoлошке појаве од опште вриједности. Његов стил, снажан, једар и јасан, одаје правог умјетника. „За дивљење је — каже Јиржи Данеш — његово богатство израза и смисао за описивањем детаља, нијансе боја, и за особине природе и човјека“.

Био је то човјек велике радне енергије и сматрао је да организам треба да сагори на корисном и честитом послу. У своја путовања, која су била скопчана са великим напорима, понекад и опасностима, он је уносио неограничену пожртвованост. Он проучава Метохију 1900, у доба највећег безвлашћа; друге године, приликом премјеравања Скадарског језера, његов бродић гађају Арбанаси из пушака; нешто касније, у околини Гацка, на њега пуцају аустријске власти и најзад га затварају у Требињу, гледајући у њему „великокрпског“ агитатора. Он није имао страха ни од природних сила, па несигурним чамцима прелази преко Дунава или врши испитивања по македонским језерима. На путовањима се није бринуо ни о храни ни о преноћиштима. Често би се о ручку задовољио неком воћком или парчетом хљеба, а небројено пута је преноћио у пастирској колиби на сијену или поред ватре, у пустој планини или на пијеску поред језера. Његова научна путовања — каже Јиржи Данеш — по областима

²⁰ Јован Цвијић, *Говори и чланци*, IV, 129.

²¹ Ј. Ердељановић, наведени рад, XVIII.

које су до „балканског рата припадале Турској, спадају у највеличанственија подuzeћа у историји научних испитивања“.²²

По природи Цвијић је био благ, одмјерен и хладнокрван, али одлучан и неумитан, према себи и другима, кад је требало рјешавати постављене задатке. Оштрина коју је често показивао у односу „према својим ученицима и сарадницима — каже Ј. Ердељановић — била је само последица његове непоколебљивости и чврстине у испуњавању“ научних задатака.²³

За живота је он стекао огромни углед, уважавање и признање у научним круговима читавог свијета. Био је први или почасни предсједник и члан неких четрдесет установа и друштава, наших и страних. За заслуге у географској науци добио је, поред осталог, златне медаље од географских друштава у Лондону, Њујорку и Паризу.

Цвијић је имао снажан утицај на развој научне мисли у нас и уопште на научна проучавања балканских земаља. Његов антропогеографски рад побудио је велику пажњу и код страних научника. Код нас су му се, осим географа, нарочито радовали историчари, етнологзи и лингвисти, јер су у подацима о поријеклу становништва, на што је Цвијић особито указивао, „наилазили на кључ за разумевање многих појава из својих наука“. Његова проучавања, као и проучавања његових сљедбеника, који су радили под његовим руководством или по његовим упутствима, чине прекретницу у развоју наших друштвених наука. Никад у нас, ни прије ни после њега, рад на проучавању народног живота није био тако организован и разгранат као у доба Цвијићевог руковођења. Он је истраживач и организатор научних проучавања, идеолог и национални радник, педагог и морална личност. Огроман је његов допринос нашој култури и науци, посебно географији и етнологији. Из основа је он промијенио знање о Балканском полуострву, које данас, по ријечима Јиржи Данеша, „представља најбоље испитивану област на Земљиној површини“.²⁴ Формирао је модерни научно-географски правац у нашој земљи, увео нашу географију у ток општег развоја свјетске научне географије и формирао огроман број научних радника, који су наставили његов рад. Кроз његове научне резултате ми смо упознали своју земљу и на основу њих развијамо даље географију и њој сродне науке. Његове идеје живе у науци и живјеће у будућности.

Цвијић је својим радом и подстицањем других задужио и Црну Гору. Вршећи географска испитивања у овој земљи, он је дошао у додир с народом, упознао његове карактерне црте, мо-

²² Ј. Данеш, наведени рад, 13.

²³ Ј. Ердељановић, наведени рад, XVI и XVII.

²⁴ Ј. Данеш, наведени рад, 33.

„Народна ријеч, Цетиње, 1927. број 4.

рална схватања, тежње и непрестану борбу за слободу. Он наглашава, поред осталог, да историја Црногораца „за последњих пет векова је историја највећег јунаштва које се може замислити. Нека њихова дела — каже — превазилазе машту. Човек се развијао само у духу јунаштва, кашто, изгледа, до себичности и окорелости. Постајао је једино јунак. Јуначка сујета, јуначки понос и охолост су безгранично истицани“. Ови су људи — наставља даље — „готово изишли из стварнога живота“, жене се старају о свакидашњим потребама“. А Црногорка, кад није савим утучена бедом мучнога живота, неоспорно је најотменији тип јужнословенске жене“.²⁵

Године 1908. Цвијић је посјетио Његошев гроб и дугим ћутањем одао пошту пјеснику, о коме је касније писао као о „потпуном представнику најдубљег осећајнога и мисаонога у нашем народу“, који се као „генијални духовни представник динарског народног типа“ дигао „у највеће висине нашега народнога духа“.

Званично Цетиње, које је увијек знало да ода признање великим људима, с болом је објавило Цвијићеву смрт: „Др Јован Цвијић, монарх наше науке и велики национални радник, склопио је своје дубоке мисаоне очи 16. о. м. у Београду. Престало је куцати срце једнога најузвишенијег и најауторитативнијег човјека данашњице“ (*Народна ријеч*, 22. јануара).

Јован Вукмановић

²⁵ Ј. Цвијић, *Балканско полуострво*, II, Београд 1931, 60.